

८) बोलणे (भाग १) वाचेतील दोष (कसे बोलू नये)

ह. भ. प. श्री. वासुदेव पांडुरंग शेवाळे

संवाद साधण्यासाठी नैसर्गिक आणि सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे वाचा अर्थात बोलणे. भाषा लिहिली जाते, वाचली जाते, त्यापेक्षा कितीतरी अधिक पटींनी बोलली जाते. अशिक्षित, लिहिता-वाचता न येणाऱ्या लोकांनाही भाषा बोलायची कशी ते अवगत असतेच. मात्र बोलण्यातून संवाद तेव्हाच होऊ शकतो, जेव्हा समोरच्या ऐकणाऱ्याला ते 'उच्चार' अर्थात 'बोलणे' व्यवस्थित समजते.

'उच्चार' म्हणजे एखाद्या गोष्टीचा बोध होण्यासाठी ध्वनीने त्या वस्तूविषयी माहिती सुचवणे. उदा. छातीमध्ये असलेला 'उ'काराचा ध्वनी जेव्हा वैखरीमार्गे प्रकट होतो, तेव्हा त्याला 'उच्चार' असे म्हणतात. आपल्या देवनागरीमधल्या उच्चार या शब्दात जास्तीचे असे एक सांगितले आहे, की उच्चार या शब्दात 'आचार' हा शब्द अंतर्भूत असल्याने आचरणाशी, कर्माशी अर्थात् अनुभवाशी संबंधित असे प्रकटीकरण म्हणजेच 'उच्चार'! निरर्थक बडबड, बकबक हे काही उच्चार नव्हेत, तर एखाद्या वस्तूचा किंवा दिव्यत्वाचा अनुभव जेव्हा शब्दांतून प्रकट करायचा असतो किंवा होतो त्या वेळी तो अत्यंत स्पष्ट असावा लागतो. म्हणजेच शरीरातल्या सर्व नाड्यांनी जी गोष्ट अनुभवलेली आहे, ती शब्दात प्रकट करणे म्हणजे उच्चार!

बोलणे हे विचार प्रकट करण्याचेही साधन आहे. म्हणजेच प्रथम विचार स्पष्ट असणे महत्त्वाचे असते. विचार स्पष्ट नसणाऱ्या

व्यक्तींत नैसर्गिक जिव्हादोष नसला तरी बोलण्यात तत..पप... वा आ, उं... ची बाराखडी असलेली आढळते. एखादी कल्पना सांगताना स्वतःला शंका व ज्याला ऐकवले जात आहे तो ऐकत आहे की नाही व जे ऐकले आहे त्यानुसार वागेल की नाही याची शंका असली तर आवाज नीट उमटत नाही, बोलणे नीट होण्यासाठी बोलणाऱ्याचे विचार सुस्पष्ट असावे लागतात. विचार सुस्पष्ट असण्यासाठी योग्य वाचन व योग्य शिक्षण, ज्ञान असावे लागते, स्वतःविषयी आत्मविश्वास असावा लागतो, तसेच दुसऱ्यांविषयी प्रेम असावे लागते. म्हणजेच नुसतेच उच्चाराना महत्त्व न देता बोलण्याच्या बरोबरीने जर आचारांनाही महत्त्व दिले तर मनापासून 'जे पोटात ते ओठात' बोलणारे जबाबदार व्यक्तिमत्त्व तयार होऊ शकते. ज्याला बोलण्याचे महत्त्व कळालेले आहे व त्यासोबतच उत्तम आचरणही आहे असे जबाबदार, ज्ञानी व्यक्तिमत्त्व तयार झाले की मंत्रसामर्थ्याची कथा, वाचाशक्ती, जिभेवरची सरस्वती, एखाद्याच्या शब्दाला असलेली शक्ती अशा गोष्टी सहज समजतात व साध्यही होतात.

असे व्यक्तिमत्त्व तयार होण्यासाठी आपल्या बोलण्यातून काही गोष्टींचा त्याग करावा लागतो. ते बोलण्यातील दोष टाकून देण्यासाठी आपल्याला ते दोष आधी माहित असले पाहिजेत. श्री ज्ञानेश्वर महाराजांच्या भाषेत सांगायचे तर "त्याज्य ते त्याज्यावयालागी" म्हणजे काय टाकायचे हे समजण्यासाठी त्या गोष्टी माहित असाव्यात, मग काय स्वीकारायचे हे समजेल, व स्वीकारण्याची मनाची भूमिका तयार होईल.

मग ते बोलण्यातील दोष कोणकोणते आहेत? याचे उत्तर श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी दिलेले आहे. श्री ज्ञानेश्वर महाराज वाचेतील १२ दोष सांगतात.

विरोधवादबळु । प्राणितापढाळु ।

उपहास छळु । वर्मस्पर्शु॥

आटु वेग विंदाणु । आशा शंका प्रातारणु ।

हे संन्याशिले अवगुण । जिये वाचा॥ अ. १३

१३ व्या अध्यायामध्ये परिपूर्ण ज्ञानी व्यक्तीची लक्षणे सांगताना 'अहिंसा' या लक्षणाचा विचार मांडताना ज्ञानी व्यक्तीची वाचिक, म्हणजे बोलण्याद्वारे घडलेली अहिंसा कशी असते याचे वर्णन माउलींनी केलेले आहे. त्यामध्ये विरोध, वाद, वेग, शंका, छळ इत्यादि १२ दोष ज्ञानी व्यक्तींनी आपल्या बोलण्यातून कायमस्वरूपी काढून टाकलेले असतात, असे विवेचन श्री ज्ञानेश्वर महाराज करतात.

आपणही "बोलणे" या विषयाअंतर्गत प्रथम बोलण्यातील जे दोष टाकायचे आहेत, त्या १२ दोषांचा क्रमाक्रमाने विचार करू व नंतर त्यापुढील प्रकरणात कोणते गुण स्वीकारायचे याचा विचार करू.

वाचेतील (बोलण्यातील) दोष पुढीलप्रमाणे :

१. विरोध : विरोधयुक्त बोलणे. (Resistance, Oppse)

केवळ एखाद्याच्या बोलण्याला मुद्दामहून विरोधी बोलणे, किंवा एखाद्याने योग्य मत मांडले तरी विनाकारण त्याच्या विरोधी मत मांडणे अशा बोलण्याला 'विरोध' दोषयुक्त बोलणे म्हणतात.

समजा मुलांची सहल एखाद्या ठिकाणी गेली आहे आणि त्या ठिकाणी एखादे धोकादायक स्थळ आहे, की जिथे गेलो असता आपल्याला इजा होऊ शकते. अशा वेळेस तिथले मार्गदर्शक वेळोवेळी सूचना सांगत असतात, की 'त्या धोकादायक स्थळी जाऊ नये.' तरी पण काही पर्यटक "आम्ही तिथे जाणार" असे विरोधी बोलणे

बोलतात व जातात. त्या विरोधी बोलण्याचा परिणाम कृतीत होतो व अशा विरोधी कृतीचा परिणाम वाईटच होतो.

म्हणून विरोधी बोलणे टाळावे.

२. वादबळ : भांडण, कलह निर्माण होणारे बोलणे. (Controversy, Conflicts)

आपल्या बोलण्यातून “वाद” निर्माण होणे हा बोलण्यातला दुसरा दोष आहे. “शब्दाने शब्द वाढतो” हे वाक्य आपण ऐकतच असतो. त्याचा अर्थ एखाद्याने रागाने किंवा मुद्दामहून भांडण निर्माण करण्यासाठी एखादा शब्द उच्चारला आणि त्याला समोरील ऐकणाऱ्याने प्रत्युत्तर दिले, तर भांडणाची सुरुवात होते. कधी कधी असा वाद विकोपाला जातो आणि त्यातून कौटुंबिक, सामाजिक दुरावा निर्माण होतो. म्हणून आपल्या बोलण्यातून ‘वाद’ निर्माण होणार नाही याची काळजी घ्यावी. कधी कधी सतत वाद घालण्याची सवय काही मूर्ख लोकांना असते. अशा मूर्ख लोकांना शहाण्या व्यक्तींनी प्रतिउत्तर देऊ नये. शांत रहावे. कारण मूर्खांशी वाद घातला की आपली गणनाही मूर्खांतच केली जाते.

३. प्राणिताप : कासावीस, दुःखी करणारे बोलणे (Plaintive)

कोणत्याही प्राण्याला (जीवाला/मनुष्याला) दुःख होईल असे बोलणे, हा प्राणिताप नावाचा दोष आहे. मनुष्य हा सामाजिक प्राणी आहे. (Man is a Social animal) मनुष्याला प्राणी म्हटले गेले असले तरी इतर प्राणी व मनुष्यप्राणी यांच्यात फरक आहे. मनुष्याला विचार शक्तीची देणगी निसर्गाने दिलेली आहे. याच विषयाला अनुसरून कवी कुसुमाग्रज यांच्या ओळी प्रसिद्ध आहेत.

माणूस म्हणजे पशू नसे, हे ज्याच्या हृदयात ठसे,
नरनारायण तोच असे - कवी कुसुमाग्रज.

श्री ज्ञानेश्वर महाराज सांगतात. प्राणिताप म्हणजे कोणत्याही जीवाला दुःख होईल असे बोलणे आपल्या मुखावाटे निघता कामा नये. अशा बोलण्याने आपली वाचा मलिन होते. ऐकणाऱ्यालाही दुःख झाल्यामुळे त्याची बोलणाऱ्याविषयीची आदराची भावना नष्ट होते. आपण कोणीतरी श्रेष्ठ आहोत आणि इतर आपल्यासमोर तुच्छ, कनिष्ठ आहेत अशी भावना मनात आली की दुसऱ्याला दुःख देणारे बोलणे घडते. अशा बोलण्याने माणसे जोडण्याऐवजी जुळलेली मने तुटून माणसे दुरावतात. कौटुंबिक, सामाजिक सलोखा कमी होतो. म्हणून सर्वांनी असे बोलणे टाळावे.

४. उपहास : थट्टा, मस्करी (Ridicules, Flour, Derision)

उपहास - हा शब्द - उप+हस् (हसणे) असा तयार झाला आहे. याचा अर्थ हसण्याहसण्यात एखाद्याची ठरवून घेतलेली मजा, किंवा चेष्टा करणे, खिल्ली उडवणे किंवा टर उडवणे होय.

यासाठी प्रसिद्ध उदाहरण आपल्याला महाभारतातील सापडते.

मयसभेत दुर्योधन दृष्यभेदामुळे पाय घसरून पडला त्या वेळी ते दृश्य द्रौपदीने पाहिले आणि ती जोरात हसली. फक्त हसण्यावर न थांबता तिने दुर्योधनाला उद्देशून “आंधळ्याचा मुलगाही आंधळाच” असे उपहासात्मक बोल सुनावले. त्याचा पुढील परिणाम दुर्योधनाच्या आधीच दुष्ट असलेल्या मनात सूडाची भावना निर्माण होण्यात झाला.

५. छळ : जाच करणारे, यातना देणारे, सतावणारे बोलणे (Totment, Persecution)

शारीरिक छळ आपल्याला माहीतच आहे. तो करणे हे अत्यंत

चुकीचे आहे. त्याच पद्धतीने शाब्दिक छळसुद्धा कधीकधी केला जातो. तो बोलण्यातला एक दोष आहे. शाब्दिक छळामध्ये कोणत्याही व्यक्तीला आक्षेपार्ह किंवा अपमानास्पद बोलणे किंवा अनिष्ट टिप्पणी विनाकारण करणे अशा प्रकारच्या बोलण्याचा अंतर्भाव होतो.

बहुतेक वेळा कामाच्या ठिकाणी आपले उच्चपदस्थ अधिकारी किंवा आपले सहकारी यांच्याकडून एखाद्या कर्मचाऱ्याच्या किंवा सहकाऱ्याच्या मानसिक आरोग्याला हानी पोहोचवण्याच्या उद्देशाने केलेले शाब्दिक वर्तन (जाणीवपूर्वक) म्हणजे शाब्दिक छळ होय. हा बोलण्यातील दोष आपल्या ठिकाणी कधीही नसावा.

६. वर्मस्पर्श : रहस्यमय, गुप्त गोष्ट उघड करणारे बोलणे (Secret, Occult)

वर्म म्हणजे गुपित, रहस्य, लपवलेली गोष्ट होय. असे वर्म जवळजवळ प्रत्येकाचे असते. ते वर्म चारचौघांत उघड होऊ नये, असे आपल्याला वाटत असते. परंतु कधी कधी आपले वर्म/गुपित ज्याला माहित आहे अशा व्यक्तीने किंवा आपल्या मित्राने ते वर्म सगळ्यांसमोर प्रकट केले तर त्या वेळेस आपल्याला वाईट वाटते. म्हणजेच वर्माला स्पर्श करणारे बोलणे म्हणजे वर्म उघड करणारे बोलणे. हा “वर्मस्पर्श” नावाचा एक दोष आहे.

वर्मस्पर्शयुक्त बोलण्यामुळे इतिहासामध्ये, पुराणांमध्ये अनेक घटना घडलेल्या आपल्याला सापडतात.

व्यवहारातही आपल्या भोवताली अनेक व्यक्तींना काही नैसर्गिक, शारीरिक व्यंग, उणिवा असतात. पण कधी कधी आपण बोलताना त्या व्यक्तींच्या मनाचा विचार करत नाही व थेट त्यांच्या व्यंगाचा किंवा उणिवेचा चारचौघांत मोठ्याने उल्लेख करतो. उदा. हाक मारताना नावाने हाक न मारता, ए आंधळ्या, अरे बोबड्या, अशा

पद्धतीने बोलतो. हे अत्यंत चुकीचे बोलणे आहे.

हा बोलण्यातील वर्मस्पर्श नावाचा दोष आहे.

७. आट : हट्ट, दुराग्रहयुक्त बोलणे. (Insistence, Obstinacy)

या शब्दाचा अर्थ हट्टयुक्त बोलणे, दुराग्रहयुक्त बोलणे असा आहे. अगदी लहान वयामध्ये स्वाभाविकपणे मुले हट्टी असतात त्यामुळे त्यांचे बोलणेही हट्टाचे असते. त्यालाच बालहट्ट असे शास्त्रीय भाषेत म्हटले जाते. त्याचप्रमाणे 'स्त्री हट्ट' व 'राजहट्ट' असे इतर दोन हट्टही प्रसिद्ध आहेत.

बालहट्ट हा ठराविक लहान वयामध्ये ठीक वाटतो. पण जसाजसा तो मुलगा किंवा मुलगी मोठ्या वयाकडे वाटचाल करतो/करते. त्या वेळेपासून देशाचे नागरिक होईपर्यंत किंवा नागरिक झाल्यावरही म्हणजे प्रौढ वयातही हट्टाने युक्त किंवा दुराग्रहाने युक्त बोलणे शोभून दिसत नाही.

शक्यतो जी व्यक्ती स्वतःला असुरक्षित समजते, किंवा जिचा इतरांवर थोडाही विश्वास नसतो अशीच व्यक्ती दुराग्रहाने, हट्टाने बोलते.

'हट्टाला पेटणे' असा वाक्प्रचार मराठी भाषेत आपण वापरतो. म्हणजे मुळीच हट्ट न सोडणे. अशी व्यक्ती काहीही झाले तरी 'माझेच खरे' अशा आविर्भावात वावरते. पण अशा बोलण्याचा परिणाम नातेसंबंध दुरावण्यात, अपेक्षाभंगात होतो. अशा दुराग्रहाच्या बोलण्याने मानसिक, कौटुंबिक, मित्रपरिवारातील वातावरण दूषित होते. मागे बसलेला मित्र पुढे बाईक चालवणाऱ्याला "जोरात गाडी चालव" असे दुराग्रहाने बोलतो. त्याचा परिणाम अपघात होण्यामध्ये होतो.

किंवा महाविद्यालयामध्ये विद्यार्थ्यांनी प्रवेश घेतल्यानंतर

सुरुवातीच्या नवीन मित्र जोडण्याच्या काळात बऱ्याच मुलांना दुर्दैवाने व्यसनेही जडलेली दिसतात. याला कारण त्यांच्या इतर मित्रांनी त्यांना 'हे व्यसन केले तर खूप मजा येते. काही फरक पडत नाही. करून तर बघ,' इत्यादी शब्दांद्वारे केलेला दुराग्रह असतो. त्यामुळे अनेक सदाचारी, अभ्यासू विद्यार्थीसुद्धा नको त्या व्यसनांना बळी पडतात व आपल्या आयुष्याचे फार मोठे नुकसान करून घेतात.

यासाठी हट्टाने बोलणे, दुराग्रहाने बोलणे हा बोलण्यातील दोष सर्वांनी टाळण्याचा प्रयत्न करावा.

'आग्रह'च करायचा असेल तर तो चांगल्या गोष्टींचा करावा ज्यामुळे आयुष्याचे सार्थक होईल.

८. वेग (Speed)

अत्यंत वेगात बोलणे किंवा अत्यंत हळूहळू बोलणे हा बोलण्यातील दोष आहे. दूरचित्रवाणीवर विनोदी मालिका असतात. त्यामध्ये विनोदनिर्मिती करण्यासाठी त्यातील पात्रे मुद्दामहून वेगामध्ये, आरडाओरडा करून बोलत असतात. ते पाहून प्रेक्षक हसतात. याचा अर्थ अत्यंत वेगात बोलणे हे हास्यास्पद होऊ शकते. तसेच अत्यंत हळू बोलणे हे कंटाळवाणे, रटाळवाणे होत असते.

म्हणून अतिवेगातही बोलू नये किंवा फार कमी वेगातही बोलू नये. मध्यम वेगामध्ये बोलावे.

९. विंदाण : ठकबाजी, लबाडी करणारे बोलणे, कपट युक्त बोलणे (Cheat, lie, croftiness)

'मधु तिष्ठति जिह्वाग्रे हृदये तु हलाहलम्।' हे संस्कृत वचन प्रसिद्ध आहे. म्हणजे काही माणसे जिभेवर जणू काही मध ठेवला आहे अशा पद्धतीने गोड बोलतात, पण त्यांच्या हृदयात मात्र

‘हलाहला’सारखे विष भरलेले असते. म्हणजे समोरच्याविषयी अत्यंत वाईट, दुष्ट भावना असते. अशा लोकांना ‘कपटी’ म्हणतात. त्यांच्या बोलण्याला कपटयुक्त बोलणे म्हणतात.

कपटयुक्त बोलणारे लोक विश्वास ठेवण्यास पात्र नसतात. इतिहासामध्ये महाभारतात वृत्तीने कपटी व बोलण्यातही कपटी म्हणून एक व्यक्तिमत्त्व अति प्रसिद्ध आहे. ते म्हणजे शकुनी मामा. त्याचा हा अवगुण इतका मोठा होता, की आजही समाजात कपटी बोलणाऱ्याला शकुनी ही उपाधी देतात. अंतःकरणात कपट असेल तेच बोलण्यात येते. म्हणून अंतःकरण शुद्ध, निर्मळ ठेवावे, तर हा कपट दोष आपल्या वाचेत राहणार नाही.

१०. आशा : अपेक्षा निर्माण करणारे बोलणे (Expectation)

बोलण्यामुळे समोरच्याच्या मनामध्ये काहीतरी अपेक्षा निर्माण होत असेल तर त्याला ‘आशा’ नावाचा वाचेतील दोष मानला आहे.

“तुझं काम मी नक्की करून देईन,” अशा पद्धतीने बोलणे. किंवा आपले अनेक परिचित लोक किंवा नातेवाईक तू परीक्षेत इतके मार्क मिळवले तर मी हे बक्षीस घेऊन देईन, असे सांगतात. पण वेळ आल्यावर कधी कधी काहीच देत नाहीत. त्यामुळे ऐकणाऱ्याचा अपेक्षाभंग होतो.

म्हणून अपेक्षा निर्माण करणारे बोलणे आपल्या वाचेमध्ये नसावे.

११. शंका : संदेह, प्रश्न निर्माण होईल असे बोलणे. (Doubtful)

बऱ्याच वेळा बोलणाऱ्याने काही वाक्ये उच्चारल्यानंतर ऐकणाऱ्याच्या मनात अनेकविध शंका उत्पन्न होतात. अशी शंका उत्पन्न होण्यास बरीच कारणे असतात. त्यात बोलणाऱ्याचा दोष हेही

कारण असते. बोलणाऱ्यास एखाद्या विषयाचे पूर्ण ज्ञान नसते, तेव्हा तो त्या विषयाची अर्धवट माहिती देतो. त्यामुळेही ऐकणाऱ्याला अनेक शंका निर्माण होतात. कधी कधी आपली क्षमता, सामर्थ्य नसतानाही प्रौढी मिरवण्याच्या नादात मोठमोठ्या वलगना केल्या जातात. त्या ऐकल्यानंतरही शंका निर्माण होते की, वलगना करणारा खरोखरच ते काम करण्यास समर्थ आहे का?

उदा. ५० किलो वजनाचा व्यक्ती १२० किलो वजनी गटातील कुस्तीपटूस आव्हान देत असेल आणि म्हणत असेल की, “मी तुला आस्मान दाखवीन” तर अशा बोलण्यावर साहजिकच शंका निर्माण होते, की हे खरोखरच शक्य आहे का?

पूर्वीच्या काळात व्याख्यानमाला होत असत. अनेक प्रसिद्ध वक्ते व्याख्यान संपल्यानंतर श्रोत्यांना आवाहन करत असत की, “काही शंका असेल तर विचारा.” याचा अर्थ ते वक्ते शंकेचे समाधान करण्यास समर्थ होते. मुळात ज्याच्या बोलण्यातून कधीही शंका, संदेह निर्माण होत नाही तोच उत्तम वक्ता होय.

आपल्या बोलण्यातून ऐकणाऱ्याच्या मनात संदेह, शंका निर्माण झाली आणि तिचे समाधान आपल्याला करता आले नाही तर सांगितलेले सर्व व्यर्थ जाते. विषयाचे पूर्ण ज्ञान घेऊनच बोलवे. शंका नावाचा दोष आपल्या बोलण्यात नसावा.

१२. प्रतारणा : बेईमानपणाने, अप्रामाणिकपणाने बोलणे. (Fraudulent)

‘प्रतारणा’ या शब्दाचा अर्थ आपल्यावर ज्यांचा विश्वास आहे त्यांच्याशी अप्रामाणिकपणे, बेईमानपणे वागणे. हाच दोष आहे. बोलण्यासंदर्भात प्रतारणायुक्त बोलणे म्हणजे जे आपल्याशी विश्वास ठेवून बोलतात. किंवा काही चांगली अपेक्षा ठेवून, जबाबदारी

ठेवून वागतात, बोलतात, आपल्यासाठी त्यांच्या आयुष्यातील अमूल्य असा वेळ देतात, त्या सर्व लोकांशी म्हणजे आपले आई-वडील, गुरुजन, शिक्षक, मार्गदर्शक यांच्याशी अप्रामाणिकपणे, खोटे बोलणे होय.

उदा. शालेय शिक्षणाची एक पातळी पूर्ण झाल्यावर म्हणजे महाविद्यालयीन शिक्षणाचे दिवस सुरू झाल्यावर काही विद्यार्थी आपल्या मूळ गावात उच्च शिक्षणाची सुविधा उपलब्ध नसल्यामुळे मोठ्या शहरातील विद्यालयांमध्ये प्रवेश घेतात. त्या विद्यार्थ्यांना त्याचे आई-वडील शिक्षण घेण्यासाठी दर महिन्याला किंवा ठराविक अंतराने काही रक्कम पाठवत असतात. तर त्यातील काही विद्यार्थी चुकीच्या मित्रांच्या संगतीने व्यसनांच्या जाळ्यात अडकतात व आई-वडिलांनी दिलेली रक्कम व्यसनांवरच खर्च करतात. अभ्यासोपयोगी गोष्टींसाठी पुन्हा पैशांची आवश्यकता असते. तेव्हा ते विद्यार्थी त्यांच्या आई-वडिलांकडे पैसे मागतात. त्या वेळी आई किंवा वडील बोलतात की, “बाळा, आता काही दिवसांपूर्वीच आम्ही तुला पैसे पाठवले होते. त्या पैशांचे काय झाले?” त्या वेळी तो विद्यार्थी खोटे बोलून अप्रामाणिकपणे उत्तर देतो की, “मी माझ्या गरीब मित्राची मदत केली.” किंवा “महाविद्यालयात वेगवेगळ्या उपक्रमांसाठी ते पैसे खर्च झाले आहेत.” असे बोलणे, हे खोटे असते. प्रत्यक्षात ते पैसे कोठे गेले, हे त्या विद्यार्थ्याला माहित असते. पण तो ते सांगत नाही. याचा अर्थ तो असे अप्रामाणिकपणे बोलून आई-वडिलांशी प्रतारणा करत असतो.

या बोलण्याचा परिणाम असा होतो की ज्या वेळी विद्यार्थी अंतिम परीक्षा अनुत्तीर्ण होतो आणि सत्य परिस्थिती त्या विद्यार्थ्यांवर विश्वास ठेवलेल्या आई-वडिलांना समजते, तेव्हा त्यांनी ठेवलेल्या

विश्वासास तडा जातो.

म्हणून आपल्या श्रद्धास्थानांचा, वडीलधाऱ्यांचा आपल्यावर असलेला विश्वास नष्ट करणारा 'प्रतारणा' नावाचा दोष आपल्यामध्ये नसावा.

अशा पद्धतीने वाचेचे, बोलण्यातले १२ दोष श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी सांगितले आहेत. ज्ञानी व्यक्तींनी आपल्या वाचेतले हे सर्व दोष टाकलेले असतात. म्हणजे त्यांच्या बोलण्यात यातील एकही दोष चुकूनही सापडत नाही. मग त्यांचे बोलणे कसे असते याचा याचा विचार ज्ञानेश्वरीच्या आधारे आपण पुढील पाठात पाहूया.

